

l'Occident, opublikowaną we Francji w 1960 r., która lansowała błędną tezę, że Zachód wszystko zawdzięczał islamowi w dziedzinie filozofii, nauki i tolerancji religijnej. W drugim aneksie (s. 207-210) S. Gouguenheim zestawiał w tabeli 20 uczonych – arabskich chrześcijan z VIII-XI w. oraz ich dzieła i przekłady z zakresu filozofii, medycyny, astronomii, logiki i matematyki. Uzupełnia on rozważania z rozdziału drugiego. W trzecim aneksie (s. 211-215) Autor wymienił dzieła Arystotelesa zachowane w 8 rękopisach Bibliothèque Municipale w Avranches oraz listę pism tego filozofa tworzących corpus Aristoteles Latinus i ich nowoczesne edycje. Wywody S. Gouguenheima dokumentują obszerne przypisy oraz wybrana bibliografia (s. 217-278) i jedynie brak indeksów utrudnia nieco korzystanie z tej ważnej pracy.

Krzysztof Ożóg (Kraków)

The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX, edited by Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington (History of Medieval Canon Law, edited by W. Hartmann and K. Pennington), The Catholic University of America Press Washington, D.C., Washington 2008, ss. 442.

Prawo kanoniczne stanowiło nie tylko jeden z konstytutywnych elementów średniowiecznego Kościoła, ale także poważnie oddziaływało na funkcjonowanie społeczeństw i ich kulturę. Dzieje tego prawa należą do ważniejszych obszarów badawczych światowej mediewistyki. Dwaj wybitni znawcy historii średniowiecznego prawa kanonicznego, W. Hartmann i K. Pennington, przy współpracy grupy mediewistów z całego świata, wydają od kilkunastu lat nowoczesną History of Medieval Canon Law. Niniejszy tom został poświęcony klasycznemu okresowi w dziejach kanonistyki – od powstania Dekretu Gracjana do promulgowania Dekretaliów Grzegorza IX. Zawiera 12 rozdziałów (studiów) pióra 11 autorów, które składają się na kompleksowe ujęcie problematyki.

W pierwszym rozdziale Michael H. Hoeflich i Jasonne M. Grabher (The Establishment of Normative Legal Texts: The Beginnings of the *Ius commune*, s. 1-21) ukazali proces kształtowania się w Europie XII-XIII w. podstaw nauki prawa rzymskiego i kanonicznego. Polegał on na odkryciu fundamentalnych tekstów prawa rzymskiego z kodyfikacji justyniańskiej oraz opracowaniu Dekretu Gracjana, który spożytkował istniejące zabytki prawa kanonicznego. Pomniki prawa tworzące kodyfikację justyniańską (rozdzieloną wówczas na *Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*, *Codex* i *Volumen*) oraz *Concordia discordantium canonum* (*Decretum*) Gracjana stały się w XII w. niezmienną podstawą nauczania obojga praw w uniwersytecie bolońskim i paryskim, a potem na innych uniwersytetach europejskich i fundamentem wiedzy prawniczej. Konsekwencją programowego komentowania wymienionych zabytków prawa w ramach uniwersytetów był rozwój literatury prawniczej (głos, repertoriów, summ, kwestii, słowników), która szczegółowo rozpracowywała treść wymienionych pomników obu praw.

Z kolei Peter Landau (Gratian and the *Decretum Gratiani*, s. 22-54) zaprezentował badania nad Dekretem Gracjana. Omówił najpierw nieliczne informacje źródłowe o samym Gracjanie, którego najstarsza tradycja uważała za mnicha, magistra i nauczyciela prawa kanonicznego w Bolonii w pierwszej połowie XII w. Według ostatnich ustaleń *Decretum* Gracjan opracował w latach 1125-1145 w dwóch etapach, rozdzielonych soborem laterańskim II (1139). Niemiecki mediewista systematycznie przedstawił źródła wykorzystane przez Gracjana (soborowe kanony, dekretały papieskie, teksty patrystyczne, zabytki prawa rzymskiego, kolekcje kanonów i teksty teologiczne), kompozycję dzieła, dwie jego zasadnicze redakcje, zastosowaną metodę pracy i najistotniejsze elementy jego myśli prawniczej oraz recepcję Dekretu i jego przemożny wpływ na dalsze losy prawa kanonicznego.

Procesem tworzenia *glossae ordinariae* do Dekretu zajął się, niezjący już obecnie, Rudolf Weigand (The Development of the *Glossa ordinaria* to Gratian's *Decretum*, s. 55-97). Ukazał on dynamiczne jej narastanie od ok. 1150 do 1217 r., kiedy to Jan Teutonicus systematycznie ją zredagował, spożytkowując pracę wielu wybitnych glosatorów – od Paucapalei poczynając,

a na Wawrzyńcu Hiszpanie kończąc. Ponadto omówił jeszcze dodatki Bartłomieja z Brescii i dokonaną przezeń w latach 1234-1241 rewizję całej glosy po ogłoszeniu Dekretalów Grzegorza IX, a także inkunabułowe i późniejsze edycje drukowane tej glosy.

Od schyłku XII w. prawo kanoniczne było przedmiotem studiów w ramach uniwersytetów najpierw w Bolonii i Paryżu, a potem za ich wzorem w kolejnych powstających uniwersytetach europejskich. Sprawą programu, toku studiów, organizacji nauczania prawa kanonicznego zajął się James A. Brundage (*The Teaching and Study of Canon Law in the Law Schools*, s. 98-120), który wskazał na rosnącą rolę tej dziedziny wiedzy i zapotrzebowanie na wykształconych kanonistów w Kościele oraz społeczeństwie.

Dekret Gracjana stał się obiektem znacznego zainteresowania prawników skupionych w Bolonii w II połowie XII w. Dekretystom z tego środowiska swe opracowanie poświęcili K. Pennington i Wolfgang P. Müller (*The Decretists: The Italian School*, s. 121-173). Zbadali oni dokonania bolońskich kanonistów, którzy tworzyli *apparatus* do Dekretu, tj. głosę zwyczajną (*glossa ordinaria*) oraz summy. Szczególną uwagę skupili na dziele Huguccia z Pizy *Summa decretorum*, które zostało napisane w latach 1188-1190. Huguccio, uważany za jednego z najwybitniejszych kanonistów wieków średnich, umiejętnie łączył analizę prawniczą ze zmysłem encyklopedycznym, dlatego jego *Summa decretorum* zyskała wielką popularność i stała się podstawową pomocą dla kanonistów. K. Pennington i W. P. Müller scharakteryzowali również poglądy doktrynalne Huguccia na Kościół i władzę papieską, bowiem położył on podwaliny pod koncepcję papieskiej monarchii. Autorzy omówili ponadto jeszcze inne gatunki naukowej twórczości włoskich dekretystów przed r. 1190, tj. *distinctiones*, *notabilia*, *bracarda*, *quaestiones*, *consilia*, *casus*. Wynika z tego, że u schyłku XII w. prawo kanoniczne nabrało charakteru odrębnej dziedziny nauki, intensywnie uprawianej w środowisku bolońskim.

Zainteresowanie Dekretem Gracjana nie ograniczało się wyłącznie do Italii. Również na północ od Alp istniały szkoły prawnicze, które podejmowały studia nad kanonami. Zróżnicowany i stosunkowo bogaty dorobek dekretystów francuskich, anglo-normańskich i niemieckich w II połowie XII w. zanalizował R. Weigand (*The Transmontane Decretists*, s. 174-210). We Francji już od czasów Iwona z Chartres można zauważyć rozwój nauki prawa, która zyskała nowe impulsy z Bolonii, m. in. za pośrednictwem wykształconego tamże Stefana z Tournai. Jednakże po 1210 r. twórczość naukowa bolońskiej szkoły prawniczej zdominowała dorobek środowisk dekretystów z krajów na północ od Alp. Ważną rolę w tym procesie odegrała *glossa ordinaria* do Dekretu, która została powszechnie przyjęta w uniwersyteckich programach studium prawa kanonicznego, a także przesunięcie się zainteresowań uczonych na dekretały papieskie spoza Dekretu i nowe, ogłaszane przez kolejnych papieży.

Dekretalistami w okresie od 1190 do 1234 r. zajął się K. Pennington (*The Decretalists 1190-1234*, s. 211-245). Podkreślił on, że epokę dekretalistów, tj. kanonistów podejmujących studia nad dekretalami papieskimi, rozpoczął Bernard z Pawii, który był w Bolonii uczniem Huguccia z Pizy i opracował w latach 1189-1190 *Breviarium extravagantium*, zwane *Compilatio prima* (z podziałem na księgi i tytuły), a następnie *Summa decretorum*, będącą wprowadzeniem dla scholarów do systematycznych studiów nad *Breviarium*. Zdaniem wspomnianego badacza, dzieła Bernarda, które zyskały wielką popularność w Europie, ukierunkowały rozwój prawa kanonicznego, bowiem dekretaliści skupieni w Bolonii tworzyli następne uporządkowane kolekcje dekretalów papieskich (*Compilationes antiquae*). Poddawano je analizie, opatrywano głosami, tworząc *apparatus* do tych kolekcji. K. Pennington ukazał bujny rozwój studiów nad dekretalami papieskimi w uniwersytetach bolońskich, idący w parze z rozkwitem prawa rzymskiego. W pierwszych trzech dekadach XIII w. ukształtowało się, głównie poprzez migracje uczonych i studentów z Bolonii i Paryża, kilkanaście nowych uniwersytetów, w których, jak zauważył Autor, zaszczerpiony został boloński program studiów prawa kanonicznego i rzymskiego. Dwa najstarsze i największe środowiska uniwersyteckie obdarzone były jednak wyjątkowym autorytetem w świecie chrześcijańskim, o czym świadczy przesłanie w 1234 r. przez Grzegorza IX nowej kodyfikacji prawa kanonicznego *Liber extra* (Dekretały) właśnie do Bolonii i Paryża.

W kolejnym studium niedawno zmarły Charles Duggan (*Decretal Collections from Gratian's Decretum to the Compilationes antiquae: The Making of the New Case Law*, s. 246-292) omó-

wił proces powstawania kolekcji dekretów od momentu recepcji dzieła Gracjana w pierwszej wersji (1139) do czasu opracowania przez Bernarda z Pawii *Compilatio prima* (1190). Na bazie rozległych badań nad rękopisami prawniczymi średniowiecznej Europy Autor wyróżnił szereg tzw. „prymitywnych” kolekcji dekretów, ukazując zachodzącą ewolucję prawa kanonicznego. Najpierw były to dodatki i uzupełnienia do Dekretu Gracjana, tzw. *paleae*, zaś w następnej fazie kolekcje dekretów, które nie były usystematyzowane i nie miały oficjalnego charakteru. Autor zidentyfikował siedem kolekcji pochodzenia angielskiego, trzy hiszpańskiego, cztery francuskiego oraz cztery włoskiego. W trzecim etapie pod piórem profesjonalnych kanonistów zrodziły się systematyczne kolekcje, przeznaczone dla celów praktycznych lub szkolnych. Ch. Duggan wyróżnił aż siedem grup takich kolekcji w Europie.

W odrębnym rozdziale K. Pennington (*Decretal Collections 1190-1234*, s. 293-317) zaprezentował kolekcje dekretów opracowane przez uczonych kanonistów w latach 1190-1234. W pierwszym rzędzie omówił *Breviarium extravagantium* (*Compilatio prima*) Bernarda z Pawii, który podzielił swe dzieło na pięć ksiąg (*iudex, iudicium, clericus, connubia, crimen*). Taka systematyka dekretów papieskich okazała się bardzo funkcjonalna i przyjęła się na trwałe, bowiem zastosował ją Rajmund z Peñaforte w *Liber extra* Grzegorza IX. Ponadto Bernard wprowadził jeszcze podział na 95 tytułów. Ponieważ *Breviarium* szybko zyskało popularność w Bolonii i innych szkołach prawniczych (powstały liczne komentarze do tego dzieła), dlatego, zdaniem K. Penningtona, poważnie oddziaływało na studia nad dekretami papieskimi w następnych dziesięcioleciach. Liczne dekretały ogłaszane przez papieża u schyłku XII i w trzech pierwszych dekadach XIII w. skłaniały kanonistów bolońskich do opracowywania kolejnych kompilacji porządkujących tę materię prawną. Autor zaprezentował kilka takich kolekcji, a do najważniejszych zaliczył, w porządku chronologicznym: *Compilatio tertia* Piotra z Benewentu, *Compilatio secunda* Jana z Walii, *Compilatio quarta* Jana Teutonicusa oraz *Compilatio quinta* Tankreda. Ta ostatnia została opracowana w latach 1217-1226 z inicjatywy papieża Honoriusza III, który nadał jej oficjalny charakter. Jednak nie zdobyła ona uznania w środowisku kanonistów, a krytyczny komentarz Rajmunda z Peñaforte sprawił, że to właśnie jemu Grzegorz IX zlecił stworzenie nowej kodyfikacji dekretów (*Liber extra*), która została ogłoszona przez tego papieża w 1234 r. i stanowiła najważniejszy pomnik prawa kanonicznego w trzynastowiecznej Europie.

Anna Duggan (*Conciliar Law 1123-1215: The Legislation of the Four Lateran Councils*, s. 318-366) scharakteryzowała prawo stanowione na pierwszych czterech soborach laterańskich w latach 1123-1215. Szerzej Autorka omówiła rozmaite dziedziny życia Kościoła rzymskiego regulowane przez dekrety tych soborów, a w szczególności czwartego z 1215 r. Zajął się również procesem recepcji postanowień soborów w środowiskach prawniczych i włączenia ich do kolekcji dekretów, a także recepcji w Kościołach lokalnych w całej Europie. Przy tej okazji A. Duggan poruszyła problem wprowadzenia dekretów soboru laterańskiego IV w życie Kościoła polskiego, wykorzystując, co chwalebne, literaturę w języku polskim, aczkolwiek starszą. Nie sięgnęła do nowszych edycji źródeł i prac na temat arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Kietlicza oraz synodów prowincjonalnych, legackich i diecezjalnych w metropolii gnieźnieńskiej w XIII w. (m. in. P. Krafla, W. Barana-Kozłowskiego).

Z kolei Antonio García y García (*The Fourth Lateran Council and the Canonists*, s. 367-378) przeszedł komentarze kanonistów do dekretów soboru laterańskiego IV, opracowane przez bolońskich uczonych – Jana Teutonicusa, Wincentego Hiszpana i Damazego Węgra. Wskazał, że zaraz po zakończeniu soboru kanoniści rozpoczęli intensywne studia nad jego ustawodawstwem, włączając je w obręb refleksji prawniczej. Wielkim powodzeniem komentatorów cieszył się problem stopni pokrewieństwa i powinowactwa (*arbores consanguinitatis et affinitatis*) związany z pięćdziesiątą konstytucją soborową.

Ostatni rozdział tomu napisany przez Josepha Goeringa (*The Internal Forum and the Literature of Penance and Confession*, s. 379-428) dotyczy literatury kanonistycznej poświęconej spowiedzi i pokucie w okresie pogracjańskim – do schyłku średniowiecza. Chronologicznie ta część wychodzi poza ramy nakreślone w tytule tomu. Autor zauważył, że powstające w tym czasie summy i traktaty spowiednicze miały na celu zróżnicowane edukowanie zarówno spowiedników, jak i penitentów. Bogata twórczość kanonistów odpowiadała na zapotrzebowanie

duchowieństwa i wiernych, pobudzone przez postanowienia soboru laterańskiego IV i wysiłek pastoralny Kościoła związany z obowiązkiem odbywania dorocznej spowiedzi wielkanocnej przez wszystkich wiernych. Wspomniany badacz scharakteryzował główne elementy systemu sprawowania sakramentu pokuty, od parafii aż do Penitencjarii papieskiej, oraz zakres edukacji dotyczącej grzechów, pokuty i spowiedzi w różnorodnych szkołach (od parafialnych po uniwersytety). Wskazał też na dominujący udział mendikantów w tworzeniu kompendiów spowiedniczych. Ich dzieła wpłynęły poważnie na kształt kultury prawnej średniowiecznej Europy.

Dzieło dopełniają trzy indeksy: osobowy, cytowanych fragmentów z pomników prawa kanonicznego i rękopisów (General Index, Index of Citations, Index of Manuscripts, s. 429-442), które ułatwiają korzystanie z jego bogatej treści.

Cały tom, kreślący niezwykle kompetentnie i konsekwentnie dzieje prawa kanonicznego w stuletnim okresie klasycznym, wieńczy nie tylko istniejący stan badań, ale wytycza nowe pola studiów nad prawem kanonicznym i kulturą Europy pełnego średniowiecza. Stanowi on, podobnie jak i pozostałe opublikowane do tej pory tomy *History of Medieval Canon Law*, niezbędne wręcz instrumentarium w interdyscyplinarnych badaniach mediewistycznych.

Krzysztof Ożóg (Kraków)

Přemyslovci. Budování českého státu, eds. Petr S o m m e r, Dušan T ř e š t í k, Josef Ž e m - l i č k a, ve spolupráci s Pavlinou Maškovou a Robertem Novotným, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2009, ss. 784 + tablica genealogiczna.

Dobrą tradycją czeskiej historiografii (a przynajmniej czeskiej mediewistyki) była zawsze umiejętność dawania dzieł łączących sumiennosc, głębię i szerokość ściśle naukowego ujęcia z przystępną formą przekazu. Gdy Václav Novotný, a zwłaszcza potem Josef Šusta tworzyli klasyczne tomy z cyklu *České dějiny*, były to nie tylko wielkie prace naukowe, ale zarazem prawdziwe dzieła literackie. Walory takie łączył Jiří Spěváček w swej trylogii o królach luksemburskich, Janie, Karolu IV i Wacławie IV. Podobnie potrafili pisać też Dušan Třeštík (*Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin 530-935*, Praha 1997) i Josef Žemlička (*Čechy v době knížecí 1034-1198*, Praha 1997; *Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti*, Praha 2002), dający panoramiczne ujęcia wielkich epok dziejów czeskich w ramach serii *Česká historie*, wydawanej przez wydawnictwo Lidové noviny. Cała ta seria stara się zresztą hołdować zasadom wydawania prac wybitnych badaczy, łączących lżejszą formę z solidnym i rozbudowanym warsztatem naukowym. Ta sama oficyna stoi też za prezentowanym tomem. Pod względem naukowym była to natomiast wspólna inicjatywa Instytutów Archeologii i Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej oraz afiliowanego przy tejże Akademii i Uniwersytecie Karola Centrum Studiów Mediewistycznych. Koncepcja dzieła nie została zbyt szeroko wyłożona. Nie ma tu bowiem właściwego wstępu. Zastępuje go krótki szkic historiograficzny (*Přemyslovci v české historiografii*, s. 7-12), podpisany przez trójkę głównych redaktorów (z których zresztą D. Třeštík nie dożył druku książki, o czym informuje smutna nota na s. 12). Na końcu znalazły się tam krótkie deklaracje programowe. Celem „kolektywu redakcyjnego i autorskiego” było zapoznanie szerszej publikacji czytelniczej z głównymi wynikami najnowszych badań nad epoką przemysłidzką. Obraz całej tej epoki ulega bowiem ostatnio „dramatycznym przewartościowaniom”. I nie chodzi wcale o rolę samych Przemysłidów – którzy w tytule znaleźli się niejako hasłowo, ale nie byli przecież jedynymi protagonistami historii, do nich bowiem „należały także setki i tysiące anonimowych aktorów, uczestniczących w historycznym kształtowaniu czasów przemysłidzkich”. To ma być zatem zbiorowy bohater tej opowieści.

Potężne dzieło dzieli się, jeśli nie liczyć wspomnianego wstępu historiograficznego, na pięć dużych części, w ramach których znajduje się po kilka rozdziałów problemowych, stanowiących w istocie autonomiczne eseje autorskie na dany temat. Szkice te uzupełniane są pochodzącymi na ogół spod innych piór przerywnikami, poświęconymi drobniejszym problemom, ściślej lub luźniej łączącym się z problematyką odpowiedniego rozdziału. Przeważnie chodzi o bliższą